

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ШАРҚ ФИЛОЛОГИЯСИ ФАКУЛЬТЕТИ

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**МАВЗУ: Араб тилида ҳайратланиш ва ажабланиш
феълларининг “Муфассал” асаридаги талқини**

Бажарди: “Араб филологияси”
кафедраси 4-курс талабаси
Жўраев Соибжон _____
(имзо)

Илмий раҳбар: “Араб филологияси”
доцент в.б. С.С.Қосимова _____
(имзо)

ТОШКЕНТ-2018

Битирув малакавий иши ҳимояга тавсия этилди

“Шарқ филологияси ”

факультети декани

ф.ф.д.Қ.Ш.Омонов

“Араб филологияси”

кафедраси мудири

ф.ф.д., проф. Ш.Ғ.Шомусаров

_____

“ _____ ” _____ 20 ____ йил

_____

“ _____ ” _____ 20 ____ йил

МУНДАРИЖА

Кириш	
I.боб. Таажжубнинг ифодаланиш турлари	
1.Наҳвшуносларнинг таажжубни ифодалаш шаклларига оид қарашлари.....	
2. Таажжубни оғзаки нутқдаги қоидага мувофиқ бўлмаган кўринишлари.....	
II.боб. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муфассал” асарида таажжубни ёритилиши	
1. “Муфассал” асарида таажжуб феълларининг ёритилиш.....	
2. “Муфассал” асаридаги таажжуб феълларининг ёритилишини қиёсий таҳлили.....	
Хулоса	
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	

КИРИШ

Мамлакатимиз ҳуқуқий демократик ва фуқаролик жамият қуриш йўлидан бормоқда. Ватанимиз истиқлолга қадам қўйгандан бери ўтган йиллар халқимиз ва ёш давлатимиз учун улкан синов ва янги ланишлар даври бўлди. Бу даврда миллий ва диний қадриятларимизни қайта тиклаш, уларни келажак авлод қалби ва онги-шуурига сингдиришга, шунингдек, баркамол авлодни миллий қадриятларга содиқлик руҳида дунё бўйича илмларини мустаҳкамлашга катта эътибор берилди.

”Фарзандларимиз, айниқса, қиз болаларнинг замонавий билим ва касб-ҳунарларни, хорижий тилларни эгаллашлари, ҳар томонлама соғлом ва баркамол бўлиб, ҳаётдан муносиб ўрин топишлари учун барча куч ва имкониятларимизни сафарбар этамиз.¹”

Араб тили дунёдаги тиллар ичида кўп ўрганилган ва ҳануз ўрганилаётган тил ҳисобланади. Луғат бойлиги билан қоидаларининг турли-туманлиги, бир калиманинг бир неча услубларда ишлатиш имкониятларининг кўплиги билан мукамалликда тиллар ичида ажралиб туради. Балки, дунёда шеваларининг жуда кўплиги билан ҳам аввалги ўринни эгаллайди. Бу тил Қуръони Карим тили, Пайғамбаримиз соллалоҳу алайҳи ва салламнинг тиллари бўлгани учун ҳам бутун ислом олами ушбу тил ва унинг қоидаларини ўрганишга яқдиллик билан киришиб кетганлар.

Бу мавзу араб тили мутолааси учун қўл келадиган аниқ қоидаларга суянган манба бўлиб грамматик таҳлилларни осонгина тушуниш имкониятини беради. Чунки араб тилига ўзига хос асос солган уламоларимизнинг ҳаётларида биз учун муҳим грамматик маълумотлар бордир.

---

¹ Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Т: “Ўзбекистон”, 2017. 23-24-б.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Мазкур мавзу бўйича кўпгина илмий асарлардан маълумот олиш мумкин. Масалан: Б.М.Гранде², В.П. Старини³ асарларида ушбу мавзу батафсил урганилган. М. Галайиний⁴ ва Ҳифни Насиф каби араб наҳвчилар мазкур мавзунинг атрофлича ўрганганлар.

Шунингдек, Ибраимов Шарофиддин Шайдуллаевич томонидан эълон қилинган “Басра ва Куфа тилшунослик мактаблари ўртасидаги баъзи грамматик ихтилофли масалалар”⁵ номли мақоласи айни мавзуга доир қарашлар талқин этилган ҳамда бу мавзу кўплаб илмий асарларда ҳам ёритилган, масалан М. Хасановнинг “Араб тили дарслиги”⁶, Б.З. Халидовнинг “Мабодий-л-луғати-л-арабийя”⁷ китобларида ҳам ёритилган. Бироқ бу мавзунинг алоҳида ўрганиб китоб шаклида тақдим этган бирор ўзбек ёки рус арабислари йўқ.

Изланиш пайтида мавзуга доир араб тилидаги бир неча илмий ишларни ўргандим. Жумладан Аҳмад Муҳаммад Сулаймон Тоҳанинг “Услубут таажжуб байнан назарияти ват татбиқ”, Хотам Усмон Юсуф Шамолавийнинг “Ат-Таажжуб ас- самоъий фий араби диросатан наҳвийятан далалиятан”

Мавзунинг ўрганилганлиги даражасига келсак бу мавзуда имкон қадар кўпроқ ўрганилган бўлсада, “Муфассал” асарида таажжубни ифодаловчи конструкцияга оид илмий ишлар қилинмаган. Лекин бу мавзунинг аҳамиятсиз деган маънони англатмайди. Изланишлар чоғида бу мавзуга доир баъзи илмий ишларни кўриб чиқдим. Жумладан бу илмий ишларда мавзунинг бир қисми яъни қиёсий таҳлил жиҳати ўз аксини топмаган.

---

² Б.М.Гранде. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М.: Вост. лит., 1963.

³ Старини В.П. Структура семитского слова. -М., Вост. лит., 1963.

⁴ М. Галайиний «Жомеъ ад-дурус ал-арабийя». –Байрут, 2005. 288-бет

⁵ уз.денеметр.ком

⁶ М.Хасанов, М.Абзалова. Араб тили дарслиги. Т., 2004. 114-бет.

⁷ Халидов Б.З. Араб тили дарслиги. Тошкент-2007. 204-бет.

Илмий ишнинг предмет ва объекти. Араб манбаларидаги таажжуб масаласи тадқиқотнинг асосий объекти ҳисобланади. Араб тилидаги таажжубнинг структур-морфологик ҳамда семантик-стилистик жиҳатидан таҳлил этиш тадқиқотнинг предметини ташкил қилади.

Битирув малакавий иши манбалари. Тадқиқотнинг асосий манбаи сифатида Маҳмуд Замахшарийнинг “Муфассал” асари, Б.М.Гранденинг «Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении» асари ҳамда Мустафо Ғалайинийнинг “جامع الدروس العربية” асари ташкил этади. Битирув малакавий ишда асосан тавсифий ва қиёсий методдан фойдаланилди. Шунингдек, А.А.Ковалёв, Ғ.Ш. Шарбатовларнинг “Учебник арабского языка”, А. Абдужабборов “Араб тили” дарсликлари, “Араб филологиясига кириш”, Х.К.Барановнинг “Арабско – русский словарь”и ҳамда рус ва ўзбек арабшуносларининг дарслик ва асарларидан ҳамда интернет сайтларидан қўшимча манба сифатида кенг тарзда фойдаландик.

Битирув малакавий ишининг мақсади. Ушбу тадқиқот ишидан кўзланган мақсад – араб тилидаги таажжуб масаласини араб манбаси асосида таҳлил этиб, арабшуносларнинг асарларида таҳлилини топмаган қоидалар аниқланади.

Тадқиқотнинг вазифалари. Ишда қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

- араб тили таажжубнинг ифодаланиш турларни аниқлаш;
- араб тили нахв фанида бу мавзудаги қарашларни ўрганиш;
- араб тили нахф фани қоидаларига мувофиқ бўлмаган оғзаки нутқда шаклланган таажжубни ифода этишни ўрганиш ва уларга мисоллар келтириш;
- асардаги “Феъл таажжуб” бобини таржима қилиш;
- Маҳмуд Замахшарийнинг таажжуб борасидаги қарашларини қиёсий таҳлил қилиш.

Тадқиқот натижаларининг аҳамияти: Мазкур битирув малакавий иши араб тилшунослигида таажжуб масаласи, таажжубнинг шаклига оид фикрлар, таажжубни оғзаки нутқдаги қоидага мувофиқ бўлмаган кўринишларини ўрганишда кўшимча манба сифатида фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Ушбу битирув малакавий тадқиқот ишимизда араб ва ўзбек таажжубнинг ифодаланишининг ўхшашлик томонлари, араб тили наҳф фани қоидаларига мувофиқ бўлмаган оғзаки нутқда шаклланган таажжубни ифода этишни ўрганиш ва уларга мисоллар келтириш, Маҳмуд Замахшарийнинг таажжуб борасидаги қарашларини қиёсий таҳлил қилиш ишнинг янгилигидир.

Мавзунинг таркиби: Кириш, икки боб, ҳар бир боб иккитадан параграф, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловадан иборат.

I. Таажжубнинг ифодаланиш турлари.

1.1 Наҳвшуносларнинг таажжубни ифодалаш шаклларига оид қарашлари

Араб тилида таажжуб ёки ҳайратни ифодаловчи маълум феъл шакллари мавжуд.

Таажжуб мавзуси араб тилида муҳим ўрин эгаллайди. Буни биз Қуръон Карим оятларида келган айна шу кўринишдаги шаклларнинг турлича эканлиги ва уланинг ўзининг муҳим аҳамияти борлигидан билишимиз мумкин. Аслида таажжуб инсоннинг ички ҳиссиёти бўлиб, одатга хилоф, табиий қоидалардан ташқарида бўлган, сабаби номаълум бирор ишни кўрган вақтда юзага чиқади. Наҳв илми мутахассислари таажжабга қуйидагича таъриф берганлар: “Шахс сабаби номаълум бўлган бирор нарсани сифатини муболаға билан ифода этиши таажжубдир. Бунинг натижасида у қуйидаги келтирадиган шаклдаги гапларни беихтиёр айтади:

ما أجمل الوردة

ما أجمل خطك

ما أجمل صنع الله

Араб тилидаги манбаларда таажжубни **самоъий** (қоидага хилоф) ва **қиёсий** (қоидага мувофиқ) кўринишларда учратиш мумкин.

Шундай экани таажжубни ифода этувчи сўзларни икки турга бўлиб ўрганишимиз мумкин:

1. Араб тили грамматикасидаги қоидаларга мувофиқ бўлган махсус таажжуб вазнлари.

2. Оғзаки нутқда кўп учрайдиган, қоидаларга мувофиқ бўлмаган таажжубни ифода этувчи сўзлар.

Таажжубнинг араб тилидаги қоидага мувофиқ услубларни таҳлил этишга ҳаракат қилиниди.

Таажжубнинг бу кўриниши араб тилидаги муъайян қоидалар асосида жорий бўлган шаклидир. Араб тили наҳв фанида таажжубни ифода этадиган иккита таркибий шакл мавжуд. Улар:

«مَا أَفْعَلَهُ»

«أَفْعَلُ بِهِ»

Тарихий манбаларга кўра, таажжубни ифода этувчи вазнларни араб тили наҳв фанига Абу Асвад Дувалий киритган. Бу ҳақда турли гаплар мавжуд. Жумладан бир куни Абул Асвад Дувалий ва унинг кизи ўртасида қуйидагича суҳбат бўлиб ўтган:

فَقَالَ: إِذَا كَانَتْ الصَّقَعَاءُ مِنْ فَوْقِكَ، وَالرَّمْضَاءُ مِنْ تَحْتِكَ، فَقَالَتْ: أَرَدْتُ أَنْ الْحَرَّ شَدِيدٌ، فَقَالَ:

فَقَوْلِي: مَا أَشَدَّ الْحَرَّ! فَحِينَئِذٍ وَضَعَ بَابَ التَّعْجُبِ فِي النُّحُو الْعَرَبِيِّ

Қуйида таажжубни ифода этадиган вазнларларга алоҳида тўхталамиз.

1. «مَا أَفْعَلَهُ» вазни. Бу вазн таажжубги ифода этишда кўп қўлланиладиган вазндир.

Унинг таркибий қисмларини наҳв уламолари қуйидагича таҳлил қиладилар:

«مَا» таажжубни ифода этувчи сўз.

«أَفْعَلُ» шу маънодаги феъл.

«ه» олмоши эса, ажабланилаётган нарсани билдиради.

Араб тили грамматикасига мувофиқ бу гап исмий гап ҳисобланади. Ва қуйидагича грамматик таҳлилга эга.

«مَا» таажжуб ҳарфи бўлиб, арабнаҳви тилибилан айтганда у флексияланади ва у ноаниқ ҳолатдаги сўздир, доим чўзиқ унилиси бўлади, у эга ҳисобланиб бош келишиқдаги сўздир.

«أَفْعَلُ» ўтган замон феъл шакли бўлиб, унинг шакли ўзгармасдир, мазкур феълнинг субъекти яширин олмош бўлиб, у «مَا»ни ифодалайди. Феъл ва субъектдан иборат бу гап кесим бўлганлиги учун боў келишиқдаги ибор ҳисобланади..

“ه” олмоши ўтимли тўлдирувчи бўлганлиги сабабли тушум келишигида ҳисобланади. Баъзида бу олмошнинг ўрнида исм ҳам келиши мумкин.

Шеър нақадар ёқимли – مَا أَعْدَبَ الشَّعْرَ
Душман қанчалар қўрқоқ экан - مَا أَجْبَنَ الْعَدُوَّ
Мунофиқлик нақадар ёмон – مَا أَفْبَحَ النَّفَاقَ

Бу гаплардаги الشَّعْرَ الْعَدُوَّ النَّفَاقَ сўзлари ажабланилаётган нарсани ифода этапти.

2. “أَفْعَلْ بِهِ”. Бу вазн “مَا أَفْعَلَهُ” вазнидан кўра камроқ қўлланиладиган вазндир. Унинг таркибий қисми қуйидагичадир:

Таажжубни ифода этувчи бу гап араб тили грамматикаси бўйича феълий гапдир. “ب” кўмакчиси билан келаётган сўз эса, унинг фоили ҳисобланади. Ва араб тилида қуйидагича грамматик таҳлилга эга:

“أَفْعَلْ”. Буйруқ шакли феъли. Доим сукукли бўлади.

“ب”. предлогдир. У қўшимча ҳисобланади.

“ه”. Эга, яъни субъект, шу сабабли бош келишигида ҳисобланади..

Мисол:

أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا لَكِنِ الظَّالِمُونَ الْيَوْمَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ

Бизга келадиган куни қандай ҳам яхши эшитарлар, қандай ҳам яхши кўрарлар. Лекин золимлар бугунги кунда очик-ойдин залолатдадирлар.⁸

Шу ўринда бу вазнда келган ўтган замони феъли борасида нахв уламоларининг баъзи қарашларини ҳам айтиб ўтмоқчимиз. Унга кўра бу феълнинг аввалида келаётган бобнинг ҳамзаси “сайрурат” яъни ўзгартириш маъносини ифода қилади. Мисол учун:

مَا أَلَذَّ الطَّعَامَ

Гапининг тақдирий маъноси صار الطعام لذيذا деганидир

Араб тилида таажжубни ифода этувчи феълларга қуйидаги шартлар қўйилади.

⁸ Марям сураси 38 – оят. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Б 11

1. Таажжубни ифода этишда ўтган замон феъл шакли феъллари бўлиши лозим.

2. Унинг феъли уч ҳарфли феъл бўлиши лозим. Ҳарфлари учтадан кўп бўлагна феъллардан таажжуб ясалмайди. Бироқ баъзиларнинг гапларига кўра (**أفعل**) вазнида келган феъллар ёрдамида таажжубни ифода қилиш мумкин. Мисол учун **أعطى التقى ، ما أفقر الصحراء**

3. Таажжуб шаклида ишлатилаётган феъллар тусланадиган бўлиши лозим. Демак хулоса қилиш мумкинки **ليس ، بنس ، نعم** каби феълларни бу кўринишда ишлатиб бўлмайди.

4. Инкор шаклидаги феъл бўлмаслиги керак.

5. Мажхул шаклда эмас, балки, маълум шаклдаги феъл бўлиши керак.

6. Бу феъллардан олинадиган сифатлар **”أفعل”**, **”فعلاء”** вазнларида келмаслиги лозим.

7. Феъллар тафовутни қабул қиладиган феъл бўлиши лозим. Яъни, **”مات”**, **”غرق”** каби тафовутни ифода қилмайдиган феълларда таажжуб маъносидаги гаплар ясалмайди.

Шу ўринда таажжубни ифода қилишнинг икки хил йўли борлигини ҳам эслатиб ўтиш лозим:

1. Тўғридан тўғри йўл.

2. Тўғридан тўғри бўлмаган йўл.

Биз айтиб ўтган шартларга мувофиқ бўлган феъллардан таажжубни ифода этадиган гапнинг ясалиши тўғридан тўғри йўл ҳисобланади.

Агар бу шартларнинг бирортаси феълларда топилмайдиган бўлса, унда иккинчи йўлларга ўтилади.

1. агар феъл **ليس ، نعم ، بنس** каби жомид яъни тусланмайдиган бўлса, ёки тафовутни ифода этмайдиган **غرق** каби феъллардан таажжуб шаклидага сийға ясамайди.

2 . Феъл уч ҳарфли эмас, балки, тўрт, беш ёки олти ҳарфли бўлса ёки сифати **أفعل – فعلاء** қолипида келадиган феллар бўлса, бу феъллардан таъажжубни ифода этиш учун аввало юқорилдаги шартларни ўзида жамлаган бирор феъл келтириб, сўнгра таажжубни ифода қилмоқчи бўлган феълнинг масдари келтирилади.

Мисол учун: **انتصر المؤمنون** жумласидан таажжубни ясамоқчи бўлсак **أعظم** феълени олиб келамиз шунда қуйдаги шаклда ясаймиз:

ما أعظم انتصار المؤمنين

Агар феъл манфий бўлса бу ҳолатда ҳам ундан аввал **قوي، شد، قبح**، каби феъллардан бири олиб келинади.

Шунингдек манфий феъл олдидан масдар маъносини ифодаловчи **ما** келтирилади.

Мисол усун:

ما فاز الرأي الاضعف гапидан таажжубни ифода қилиш қуйидагича йўл тутилади: **ما أصدق ألا يفوز الرأي الاضعف**

Феъл мажхул шаклда келган бўлса унда бу феълдан таажжубни яшаш учун унинг олдида шартларни ўзида жамлаган бирор феъл келтирилади сўнг ундан сўнг мажхул феълни келтирилади. Мисол учун :

عُرفَ الحق жумласидан таажжуб ясамоқчи бўлсак, қуйидагича йўл тутамиз:

ما أحسن ما عرف الحق

3. Агар феъл том феъл эмас балки ноқис феъллардан бири бўлса унда унинг масдаридан фойдаларнган ҳолда таажжубни ифода этамиз. Бундай феълларнинг олд тарафидан шартларни жамлаган бирор феълни келтириб сўнг у феълнинг масдарини келтирамиз.

Мисол учун **كان العربي رحالا بطبعه** жумласидан таажжубни ифода этиш учун қуйдаги кўринишга келтирамиз:

ما أكثر كون العربي رحالا بطبعه

Таажжубни ифода этишнинг ўзига хос шартлари мавжуддир. Таажжубланётган сўз таажжубни ифода этадиган феълдан аввал келмаслиги керак. Яъни куйидаги шаклда ифода қилиш нотўғридир:

العلم ما انفع

1. Таажжуб феълларининг фоили бирликда, яширин ҳамда музаккар бўлиши лозим.
2. Таажжуб феъли ва унинг тўлдирувчиси ўртасини ажратмаслик керак бўлади.
3. Таажжуб феълнинг эгаси бошқа исм билан уюшиб келмайди.
4. Ажабланилаётган нарса аниқ исм ёки ноаниқ бўлсада мақсадли исм бўлиши керак.
5. Таажжуб феъллари одатда замонни билдирмайди. Чунки улар иншоъий жумладан иборат бўлади.

Шу ўринда таажжубни англатувчи “афъала” вазнининг ҳозирда биз дарслик сифатида истефода қилиб келаётган Н.Иброҳимов ва М.Юсуповларнинг “Араб тили грамматикаси” китобида қандай ифодаланишини кўриб чиқсак. Мазкур дарсликнинг 169-параграфи – “Таажжубнинг ифодаланиши” мавзусида “афъала” вазни ҳақида шундай келтирилади:

“Араб тилида таажжуб ёки ҳайратни ифодаловчи маълум феъл шакллари мавжуд бўлиб, улар **أفعال التعجب** дейилади. Бу феъллар икки шаклда ишлатилади:

1. **ما** юкламаси ва IV боб феъли ўтган замоннинг III шахс бирлик музаккар шаклида – **ما أَفْعَلْ**.

Масалан, جميل – чиройли	ما أجمل – Қандай чиройли!
طيب – яхши	ما أطيب – Қандай яхши!
بغيض – хунук	ما أبغض – Қандай хунук!

Рус арабшуносларидан Б.М.Гранде ҳам ўзининг “Курс арабской грамматики в сравнительно–историческом освещении” асарида таажжубни ифодаловчи **مَا أَفْعَلٌ** вазнидаги сўз феъл эканлигига шама қилади. У ўз асарининг 6-бобида “Таажжуб феъли” параграфида бу мавзуга тўхталиб, таажжубни ифодаловчи **مَا أَفْعَلٌ** вазни **ما**–“нарсa”, ҳамда IV боб 3-шахс бирликдаги феълнинг бирикувидан тузилган, деган фикрни билдиради ва **ما أحسن زيداً** (Зайд қандай яхши!) жумласини мисол сифатида келтиради.

Шунингдек, худди ўша асарнинг бошқа саҳифасида **مَا أَفْعَلٌ** вазнидаги таажжуб феълдан кейин келаётган таажжубланаётган шахс ёки нарсa доим тушум келишигида қўйилади, деган қоида ҳам келтиради

Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, араб тилида таажжубни ифодаловчи феълнинг муҳим ўрни бор. Буни биз қуйидагиларда кўришимиз мумкин:

- Араб наҳв китобларида мунтазам у мавзуга муоҳражат қилинганлиги

- Қуръони карим ёки ҳадиси шарифларда жуда кўп усулларда бу маънодаги гапларнинг ифодаланганлиги

- Наҳв уламоларининг бу борада кўплаб баҳс юритганликлари.

Ваҳоказо

Таажжуб араб тили наҳв илмида икки ҳил вазда ифода қилинади.

Улар

«مَا أَفْعَلَةٌ»

«أَفْعَلٌ بِهِ»

Шуни айтиб ўтиш муҳимки таажжубни бу вазнларда ифодалашни ўзига хос шартлари мавжуд. Бу шартлар топилмаган тақдирда, таажжубни бошқа вазнда кўрсатиш керак бўлади.

Манбааларда келишича бу вазнларни араб тили грамматикасига биринчи бўлиб Абул Асвад Дувалий киритган.

Наҳв фани уламолари бу икки вазни таҳлил қилиш борасида турли фикрларни илгари сурганлар. Бу каби ҳилма – ҳил қарашларни ўзбек тилида ёзилган араб тили китобларида ҳам учратиш мумкин.

Шунингдек таажжубни ифода қилишнинг араб тили грамматикасига мувофиқ бўлмаган, балки оғзаки нутқда ифодаланадиган шакллари ҳам мавжуд. Уларни келгуси бўлимда батафсил ўрганишга ҳаракат қиламиз.

1.2 Таажжубни оғзаки нутқдаги қоидага мувофиқ бўлмаган кўринишлари.

Бу турда келадиган таажжубни ифода этадиган сўзлар ёки гапларнинг чеки йўқ. Улар муъайян қоидга бўйсунмайди. Улар сўзловчининг сўз маҳорати, балоғатга қай даражада амал қила олишига боғлиқдир. Бу айтилаётган сўз ёки гаплар таажжуб маъносида мажозий маънода ишлатилади. Шунинг учун араб тили наҳв китобларида буларни алоҳида бир бобда ўрганилмайди. Бироқ биз бу мўжаз ишимизда шу мавзу борасида имкон қадар баҳс юритишга ҳаракат қиламиз.

Бу йўлда аввало биз бу каби таажжубни ифода қиладиган гапларни икки турга бўлиб оламиз. Улар араб тили “наҳв” грамматикаси билан айтганда:

“Иншоъий гап ” гап воситасида ифода этилган таажжуб

“Хабарий гап” гап воситасида ифода этилган таажжуб

“Иншоъий гап ” – араб тили “наҳв” қоидаларига мувофиқ “тўғри” ёки “ёлғон” каби сўзлар билан сифатлаб бўлмайдиган гаплардир. Мисол тариқасида буйруқ, инкор, сўроқ ёки қасам шаклида келган гапларни келтиришимиз мумкин. Қуйида бу гапларни таажжубни ифода этишини батафсил баён қилишга ҳаракат қиламиз.

Нидо (ундов юкламаси) ҳарфлари воситидаги таажжуб ҳам мавжуддир. Араб тили “наҳв” фанида “нидо” ҳарфлари деб қуйидаги юкламларга айтилади:

يا، هيا، آيا، آي، أ.

Бу сўзлар ундалмани ифода қилиш билан бирга мажозан ажабланишни тасвирлаб бериш маъносида ҳам ишлтилади.

Мисол учун:

يا للبحر – Қандай ажойиб денгиз–

يا للبدر – Қандай ажойиб ой –

“يا” юкламасини бу маънода келишини қуйидаги шеърда ҳам кўришимиз мумкин:

فيالك من ليل كان نجومه بكل مغار الفتل شدت ببذبل

Маъноси: Эй, қанчалар узун кечасан. Гуёки сени юлдузларинг пишиқ арқонлар билан “Язбил” тоғига маҳкамлаб қўйилгандек

Таажжубни ифода этувчи сўроқ гаплар ҳам ўз ўрнига эга. Араб тилида сўроқни ифодловчи сўзлар кўплаб учрайди. Хусусан ،هل، ما، من، أي، Хусусан ،هل، ما، من، أي، кабиларни айтишимиз мумкин. Бу сўзлар баъзи пайтларда кўчма тарзда жуда маънода ҳам ишлатилиши мумкин.

Амр (буйруқ) маъносида келиши мумкин:

فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُوْنَ

Яъни: Сизлар қайтасизларми (қайтинглар) ⁹

Инкор маъносида келиши келиши мумкин:

اتَّخَسَوْنَهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ أَهَقُّ أَنْ تَخْسَوْهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

Яъни: Улардан кўрқасизларми (кўрқманглар) Агар мўмин бўлсангиз Аллоҳ сизлар кўрқишингиз учун ҳақли зотдир. ¹⁰

Шунингдек сўроқ маъносини ифодаловчи сўзлар таажжуб маъносида ҳам ишлтилади:

أ – Сўроқ олмоши.

أَيْدَا مَا مِتْ لَسَوْفَ أُخْرِجُ حَيًّا

⁹ Моида сураси 91 – оят. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 2. Б 111

¹⁰ Тавба сураси 13 – оят. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 2. Б 501

Инсон: «Агар ўлсам, яна қайта тирик ҳолда чиқариламанми?!» – дейди¹¹

قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

Улар: «Унда бузғунчилик қиладиган, қон тўкадиган кимсани қилмоқчимисан? Ҳолбуки, биз Сени ҳамдинг ила поклаб ёд этиб ва Сени улуғлаб турибмиз», – дедилар. У: «Мен сиз билмайдиган нарсаларни биламан», – деди.¹²

Худди шу каби маънони

أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

Одамларни яхшиликка буюриб туриб, ўзингизни унутасизми? Ҳолбуки, китобни тиловат қияпсиз-ку. Ақл юритмайсизларми?!¹³

оятда ҳам кўришимиз мумкин.

Бу оятнинг аввалида келаётган “яхшиликка буюриб туриб, ўзингизни унутасизми?” калимаси гарчи сўроқ шаклида бўлса ҳам, лекин айна пайтда уларнинг ишидан ажабланишни ифода этади.

أي - сўроқ олмоши

أي – сўзи бир неча маъноларни ифода қилади. Жумладан шарт маъносида келиши мумкин. Мисол учун:

قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى وَلَا تَجْهَرُوا بِصَلَاتِكُمْ وَلَا تَخَافُوا فِيهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا

Сен: «Аллоҳга дуо қилинглар, Роҳманга дуо қилинглар, қайсисига дуо қилсангиз ҳам, бари бир. Энг гўзал исмлар Униқидир», деб айт. Намозингни жуда баланд овоз ила ўқима, уни жуда махфий ҳам ўқима, бунинг орасида бир йўл тут.¹⁴

¹¹ Марям сураси 66-оят. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 3. Б 544

¹² Бақара сураси 30-оят. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 1. Б 32.

¹³ Бақара сураси 44-оят. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 1. Б 41.

¹⁴ Исро сураси 110-оят. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 3. Б 456

Комиллик, етуклик маъноларини ҳам билдиради. Мисол учун:

زيد رجل أي رجل

Яъни: Зайд жуда етук кишидир. Маъносини ифодалади.

Шунингдек أي сўзи таажжуб маъносида ҳам келади. Унга бир неча мисолларни келтиришимиз мумкин.

فَأَوْمَاتُ إِيْمَاءٍ خَفِيًّا لِحَبْتِ اللَّهِ وَعَيْنَا حَبْتٌ أَيَّمَا فَتَى

Яъни: У Ҳабтарга махфий тарзда ишора қилди. Эй Аллоҳ Ҳабтарнинг кўзлари! У қандай йигит!

لَأَيِّ يَوْمٍ أُجِّلْتُ {المرسلات/12}

Қандок кунга сурилган-а? ¹⁵

Бу оят борасида Собуний шундай деганлар: Бу савол уларда ўша куннинг (қиёматнинг) азаматидан ажабланганликлари, даҳшатга тушганликлари сабабли пайдо бўлди.

كَيْفَ сўроқ олмоши.

كَيْفَ калимаси ҳам бошқа сўроқ олмаошлари каби кўплаб маъноларни билдиради. Шунингдек у ҳам таажжум маъносида ҳам ишлатилади. Қуйидаги оятда ҳам бунинг исботини кўришимиз мумкин.

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أََمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيْتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

Қандай қилиб Аллоҳга куфр келтирасизлар? Ҳолбуки, ўлик эдингиз, У сизни тирилтирди, сўнгра сизни ўлдирадир ва яна тирилтирадир кейин сизлар Унгагина қайтариласизлар.¹⁶

оятга ҳам эътибор қаратайлик. Сўроқ маъносини ифодаловчи “كَيْفَ” сўзи айни ўринда таажжуб маъносини ифодалаб келмоқда. Бу сўзни таажжуб маъносида эканлигини кўплаб муфассирлар айтиб ўтганлар. Жумладан Замахшарий, Ибн Мунзир, Ибн Ҳишом ва ҳаказо.

“كَيْفَ” калимаси таажжуб маъносини ифодалаб келган оятлардан яна бири

¹⁵ Мурсалат сураси. 12-оят . Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 6. Б 341

¹⁶ Бақара сураси . Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 1. Б 30

قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا

Улар: «Бешикдаги ёш бола ила қандай гаплашамиз?!» – дедилар.¹⁷

Фурқон сурасининг еттинчи оятига эътибор қаратсак, у ерда Аллоҳ таоло мушрикларнинг сўзларини ҳикоя қилиб шундай дейди:

وَقَالُوا مَالِ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْلَا أَنْزَلِ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا

Улар дедилар: «Бу не Расулки, таом еб, бозорда юрадир?! Унга бир фаришта туширилса эди, у билан огоҳлантиргувчи бўлар эди.¹⁸

Кўриб турганингиздек бу ерда ҳам сўроқ маъносида келаётган сўз ўзининг ҳақиқий маъносида эмас, балки, таажжуб маъносидадир. Қуйида бу каби оятлардан яна бир нечасини келтирамиз:

مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ

Сизга нима бўлди?! Қандай ҳукм қилмоқдасиз?¹⁹

وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ

У Бизга мисол келтирди ва ўз яратилишини унутди. «Суякларни ким тирилтирур? Ҳолбуки, улар титилиб кетган-ку?!» – деди.²⁰

قَالَ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِي الْكِبَرُ وَامْرَأَتِي عَاقِرٌ قَالَ كَذَلِكَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ

У: «Роббим, менга ўғил қаёқдан бўлсин?! Ахир, менга кексалик етган ва хотиним туғмас бўлса?!» – деди. У зот: «Ана шундай. Аллоҳ хоҳлаганини қиладир», – деди.²¹

Бу оятда ҳам сўроқни ифода этувчи “Анна” сўзидан таажжуб ирода қилинмоқда. Шунингдек,

قَالَتْ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ قَالَ كَذَلِكَ اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا

يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

У деди: «Роббим, менга бола қаёқдан бўлсин?! Ахир, менга башар

¹⁷ Марям сураси 29-оят . Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 3. Б 529.

¹⁸ Фурқон сураси 8- оят . Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 4. Б 194

¹⁹ Соффаат сураси 154 –оят . Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 5. Б 146.

²⁰ Ясийн сураси 78-оят. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 5. Б 107

²¹ Оли-имрон сураси 47-оят . Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 1. Б 327

кўл теккизмаган бўлса?!». У зот айтдики: «Ана шундай. Аллоҳ хоҳлаганини яратади. Бирор ишни ҳукм қилса, унга: «Бўл!» дейди, холос, бас, у бўладир.²²

Аллоҳ таоло Марям онамизга Жаброил алайҳиссалом орқали фарзанд хушxabарини берган вақтда у зот “Қандай қилиб мен фарзандли бўлмаман. Ваҳоланки менга инсон тегинмаган бўлса яъни зинокор бўлмасам” деб таажжубга тушдилар.

Кўришиб турибдики, у кишининг саволлари ўзлари англай олмаган ишдан ажабланганликлари сабабли юзага келди. Бу савол Аллоҳ таолонинг кудратидан ажабланганликларини ифода қилади.

“Хабарий гап” гап воситасида ифода этилган таажжуб.

“Хабарий гап” наҳв уламоларининг фикрига кўра рост ёки ёлғон сўзлари билан исфотлашни имкони бор бўлган гаплардир.

“Субҳаналлоҳ” сўзи билан ифодалановчи таажжуб ҳақида гапирадиган бўлсак, “Субҳаналлоҳ” сўз ҳам Қуръони Каримда жуда кўп ўринларда таажжубни ифода қилиб келган.

“Субҳаналлоҳ” калимасини таажжуб маъносида келганига кўплаб оятларн мисол қилишимиз мумкин. Жумладан,

فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ

Бас, тунга киришингизда ҳам, тонгга киришингизда ҳам Аллоҳни поклаб ёд этинг.²³

Бу оятда кеча ва кундузни мунтазам тарзда бир-бири билан жой алмашиб туришларидан бўлган ажабланиш ифода қилинмоқда.

Шунингдек,

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ

عَمَّا يُشْرِكُونَ

²² Оли-Имрон сураси. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 1. Б 327

²³ Рум сураси 17-оят. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 4. Б 444

У Ундан ўзга илоҳ йўқ бўлган Аллоҳдир, Маликдир, Қуддусдир, Саломдир, Муъминдир, Муҳайминдир, Азийздир, Жаббордир, Мутакаббирдир. Аллоҳ улар ширк келтираётган нарсалардан покдир.²⁴

Аллоҳ таоло бу оятда Ўзининг буюк сифатларини зикр қилиб, кофирлар қандай қилиб шу сифатларни инкор этишларидан ажабланаётганлигини ифода этмоқда.

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллаининг мўхжизаларидан бири бўлган Исроъ воқеасини ифода этувчи суранинг бошланиши ҳам айнит шу таажжуб кўриниши билан бошланган.

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ
آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

Ўз бандасини кечаси Масжидул Ҳаромдан атрофини баракали қилганимиз Масжидул Ақсога мўъжизаларимизни кўрсатиш учун сайр қилдирган Зот покдир. Албатта, У Самийъ ва Басийрдир²⁵

Яъни бу иш инсоннинг тафаккурига сиғмайдиган, уни ҳайратда қолдирадиган иш эканлигини Аллоҳ таоло Ўз таажжуби билан ифода этмоқда.

“عجب” ва ундан иштиқоқ қилинган феъллар орқали таажжубни ифода этилиши.

Бу каби феъллар билан Қуръони каримда ва араб тилидаги адабий китобларда таажжубни ифода этилишини кўплаб учратиш мумкин.

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا

Қаҳф ва битик соҳибларини Бизнинг ажойиб оят – белгиларимиздан деб ўйладингми?!²⁶

²⁴ Ҳашр сураси 23-оят . Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 6. Б 116

²⁵ Исро сураси 1-оят . Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 3. Б 387

أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوْحَيْنَا إِلَى رَجُلٍ مِّنْهُمْ أَنْ أَنْذِرِ النَّاسَ وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمٌ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ قَالَ الْكَافِرُونَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ مُّبِينٌ

Одамларга ўзларидан бўлган бир кишига: «Одамларни огоҳлантир ва иймон келтирганларга Роббилари хузурида улар учун собитқадамлик борлигининг хушxabарини бер», деб, ваҳий юборишимиз ажабланарли бўлдимиз? Кофирлар: «Албатта, бу очиқ-ойдин сеҳргардир», – дедилар.²⁷

قَالَتْ يَا وَيْلَتَى أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ {هود/72}

72. У: «Вой шўрим, ўзим кампир, манави эрим чол бўлса ҳам, туғаманми?! Албатта, бу ажиб нарса-ку!» – деди.²⁸

قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنسَانِيَهُ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ

فِي الْبَحْرِ عَجَبًا {الكهف/63}

У: «Бунга қара, харсангга (суяниб) жойлашганимизда, мен балиқни унутибман. Фақат шайтонгина уни эслашимни унуттирибди. Ажабо, у денгизга йўл олибди», деди.²⁹

бу гап ҳам таажжуб маъносида жуда кўп ишлатиладиган гаплардандир. Бу гапни қандай маънони ифода этиши борасида ҳам турли фиклар мавжуд. Жумладан “Яхшилигинг Аллоҳникидир”, “Сендан содир бўлган яхши ишлар Аллоҳ учундир”, “Аллоҳ сени ишларинг ўнглаувчи” ваҳоказо. Муҳими бу гап қандай маънони ифода этса ҳам араблар бирор нарсани кўриб ҳайратга тушган вақтда бу гапни беихтиёт ўз таажжубларини ифода этиш мақсадида талаффуз қиладилар.

Қуйидаги шеърда ҳам бунга исботини кўришимиз мумкин:

بَانَ الشَّبَابُ وَأَفْنَى ضِعْفَهُ الْعُمُرُ اللهُ دَرِّي! فَأَيَّ الْعَيْشِ أَنْتَظِرُ

²⁶ Каҳф сураси 9-оят . Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 3. Б 462

²⁷ Юнус сураси 2-оят . Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 3. Б 5

²⁸ Ҳуд сураси 72-оят . Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 3. Б 115

²⁹ Каҳф сураси 63-оят . Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тафсири Ҳилол.” ҲИЛОЛ НАШР. Тошкент. 2018 й. Ж 3. Б 494

Ёшлик юзага келди, умр унинг ярмиди ўтказди

Ва ажаб! Яна нималарни кутаяпман

Шу ўринда биринчи бобнинг иккинчи қисмига якун ясар эканмиз унга қуйидаги хулосаларни қилишимиз мумкин:

Араб тилини ўзига хос хусусиятларидан бири бу, турли сўзларнинг мажозий маънода кенг қўлланилишидир. Зеро, сўзларни кўчма маънода қўллашнинг фойдаларидан бири бу бир хилликдан қочишдир. Шунингдек, энг асосий фойдаларидан бири сўз кучини оширишдир. Зеро кўчма маънодага гапларнинг таъсири кучлироқ бўлади.

Таажжубни ифода қилишда ҳам кўчма маънодаги сўзлар кўп қўлланилади. Уларни биз икки турга бўлиб ўргандик. Улар қуйидагилар:

- “Иншоъий гап ”

Бу мавзудаги таажжуб турларини эса қуйидагича тақсимот қилдик:

Нидо (ундалма юкламаси) ҳарфлари воситсидаги таажжуб

Таажжубни ифода этувчи сўроқ гаплар.

- “Хабарий гап” орқали ифодаланган таажжуб кўринишларини ҳам бир неча турга бўлиб ўргандик:

“سبحان الله” сўзи билан ифодалановчи таажжуб.

“عجب” феъли ва ундан иштиқоқ қилинган феъллар орқали таажжубни ифода этилиши

“اللهِ دَرْكٌ” калимаси ва шу маънодаги сўзлардан орқали таажжубни ифода этилиши

Бу мавзуларни имкон қадар мисоллар билн тўлдиришга ва уларни маъноларига тўхталиб, улар борасидага фикрларни ҳам баён қилишга ҳаракат қилдик. Бу биринчи бобнинг қисқача хулосасидир. Кейинги бобда Маҳмуд Замахшарийнинг “Муфассал” китобда таажжуб мавзусини ёритилишини ўрганамиз. Шунингдек унинг бошқа асарлар билан қиёсий таҳлилини ҳам кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

II. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муфассал” асарида таажжубни ёритилиши

2.1 “Муфассал” асарида таажжуб феълларининг ёритилиш

Буюк мутафаккир Замахшарий биз авлодларга бой ва улкан мерос қолдирган. У тилшунослик, луғатшунослик, адабиёт, аруз, жўғрофия, тафсир, фикҳ ва илм-ал қироатга оид олтмишга яқин асар яратган бўлиб, бахтимизга уларнинг аксарияти бизгача етиб келган. Шундай асарлардан бири бу “Муфассал” асаридир.

Араб тилшунослиги ва грамматикасининг турли томонларига оид асарлар Замахшарий ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Жумладан, араб тили грамматикасига оид «Муфассал» (1121 йил) номли асарини у Маккада яшаган пайтида, бир ярим йил давомида ёзган. «Муфассал» араб тили наҳву сарфини ўрганишда йирик қўлланма сифатида азалдан Шарқда ҳам, ғарбда ҳам шуҳрат топган асарлардан ҳисобланади. Кўпчилик олимлар ўз илмий қиммати жиҳатидан Замахшарийнинг бу асари таниқли араб тилшуноси Сибавайхнинг (796 йили вафот этган) араб грамматикасига оид китобидан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлаганлар. Ўша даврнинг ўзидаёқ араблар орасида ҳам бу асар катта эътибор қозонган ва араб тилини ўрганишда асосий қўлланмалардан бири сифатида кенг тарқалган. Ҳатто Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо кимда-ким Замахшарийнинг ушбу асарини ёд олса, унга беш минг кумуш танга пул ва сарпо совға қилишни ваъда берган. Бир қанча кишилар асарни ёд олиб, мукофотга ҳам сазовор бўлганлиги манбаларда келтирилган. Бу мисол Замахшарий асарининг ўша даврда ҳам қанчалик юксак баҳоланганини кўрсатади. Бу асарнинг бир қўлёзмаси Тошкентда, ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. «Муфассал»нинг ихчамлаштирилиб, мухтасар ҳолга келтирилган нусхаси « Унмузаж» («Намуна») номи билан аталади. Грамматикага оид асарларидан Шарҳ

абйат китоб Сибавайх» — ҳозир зикр этганимиз Сибавайхнинг китобига ёзилган мукамал шарҳдир.

Бу асарда таажжуб феълларини қандай ёритилганлигини қуйида кўришимиз мумкин.

Муъаллиф бу феълларни бир неча фаслларга бўлиб баён қилган. Бу ўқувчи учун бир мунча қулайликларни яратади. Мисол учун биринчи фаслга эътиборингизни қаратамиз:

هما نحو قولك: ما أكرم زيدا! و أكرم بزید! ولا يبنان إلا
مما يبني منه أفعال التفضيل، ويتوصل إلى التعجب مما لا يجوز بنائه مما منه بمثل ما توصل بها إلى
التفضيل، إلا ما شذ من نحو: لما أعلاها ، وأما أولاهما لمعروف! ومن نحو: أما أشهاها وما أمقتها، وذكر
سبويه أنهم لا يقولون: ما أقيه، استغناء عنه بما أكثر قائلتها، كما استغنوا با تركت عن وذرت

Таажжуб феълнинг мисоли:

ما أكرم زيدا أكرم بزید

кабилардир. Уларни фақат исми тафзил ясаиш мумкин бўлган феъллардан олинади. Таъажжуб феълларини ясаиши имкони бўлмаган феълларга исми тафзил ясаишда восита қилинган феъллар восита қилинади. Бироқ камдан –кам феъллар бундан мустасно. Мисол: ما أعطاهما ، أقيه араблар айтадики: “араблар “ذرت” ма жумласини ўрнига "ما أكثر قائلته" деб ишлатишади. Бу ҳудди "ذرت" феълни ўрнига "تركت" ни ишлатганлари кабидир.

Демак биринчи фаслда муаллиф таажжуб феълларини қандай бўлиши, уларни қандай ясалиши шунингдек уни ясаб бўлмайдиган кўринишларини ҳам айтиб ўтган. Бу гаплар юқорида айтганимиз умумий қоидаларга мувофиқдир.

Иккинчи фаслда бу феълларнинг маъноларини тушунтириб ўтади:

ومعنى ما اكرم زيدا! : شيء جعله كريما، كقولك: مر أفعده عن الخروج ، و مهم
أشخصه عن مكانه تريد أن قعوده، وشخصه لم يكونا إلا الأمر، إلا أن هذا النقل من كل فعل؛ خلا ما
استثنى منه مختص بباب التعجب، وفي لسانهم أن يجعلوا لبعض الأبواب شأنا ليس لغيره لمعنى

Яъни: شيء جعله كريما жумласининг мазмуни ма аكرم зيدا

Бу ҳудди مهم أشخصه عن مكانه ёки أمر أفعده عن الخروج деган гапларига ўхшайди. Яъни у кишининг ўтириши ёки жойидан қўзғалишига фақатгина муҳим бир иш сабаб бўлди, дегани кабидир. Ҳудди шунингдек таажжубни ифода қилишда ҳам уни бирор муҳим иш ажаблантирганини билдиради.

Араб тилида баъзи бобларнинг бошқаларда топилмайдиган ўзига хослиги бор.

Кўриб турганингиздек бу феълларнинг ўзига хос маънолари бор. Бу борада турлича фикрлар айтилган. Унинг таркибий жиҳатларини турлича таҳлил қилинган. Бу ҳақидаги қарашлари кейинги қисмда батафсил баён қиламиз.

Қуйида муъаллиф бу фикрларини баён қилиб шундай баён қилган:

وأما أكرم بزبد ، فقيل: أصله: «أكرم زيد، أي: صار ذا كرم، كأغد البعير، أي: صار ذا غدة، إلا أنه أخرج على لفظ الأمر ما معناه الخبر، كما أخرج على لفظ الخبر ما معناه الدعاء في قولهم: رحم الله، والباء مثلها في كفى بالله، وفي هذا ضرب من التعسف، وعندي أن اسهل منه مأخذا أن يقال : إنه أمر لكل أحد بأن يجعل زيدا كريما

أكرم بزبد шаклига тўхталадиган бўлсак, баъзиларнинг сўзига кўри унинг асли أكرم زيد яъни карамли бўлди деганидир. Бироқ бу ўринда хабар маъносидаги гап амр шаклида айтилди, дейдилар. Бу ҳадди қуйидаги хабар шаклидаги гап дуо маъносида келганга ўхшайди: رحم الله бу гапнинг асл маъноси “Аллоҳ раҳм қилди” дегани бироқ уни “Аллоҳ раҳм қилсин” деб дуо маъносида ишлатилади. Гапдаги “ب” эса қўшимчадир, дейдилар.

Замахшарий айтадиларки “Лекин бу гап менинг фикримча тўғри эмас. Менимчи бунинг осонроқ таъбири қуйидагича дейишдир: бу гапнинг амр шаклида эканлиги мазмуни ҳамма ҳам Зайдни карим деб билсин, уни шундай сифатласин, деганидир. Жумладаги “ب” ҳарфининг келаётганлиги таъкид маъносида ёки феълни ўтимли қилиш учун восита бўлган бўлиши мумкин. Сўнг бу ибора ҳудди масал тарзида ишлатиладиган бўлди ва уни тасния ёки жам шакллари қўлланмайдиган бўлди.

Кейинги фаслда таажжуб вазнидаги “ма” борасидаги наҳв фани уламоларининг фикрларини баён қилади. Сўнг бу боралаги ўз карашларини ҳам айтиб ўтади. Жумладан қуйидагиалр айтиб ўтилади:

اختلفوا في ما، فهي عند سيبويه غير موصولة ولا موصوفة، وهي مبتداء ما بعده خبره، وعند الأخفش موصولة، صلتها ما بعدها، ومي مبتداء محذوف الخبر، وعند بعضهم فيها معنى الاستفهام، كأنه قيل: أي شيء اكزمه؟

Яъни: Наҳв уламолари таъужжубни ифода этувчи сийгадаги "ма" борасида ҳам турлича фикрлар билдиришган. Масалан Маҳмуд Сибавайҳ уни мавсула ёки аниқланмиш маъносида эмас деган. Балки у мубдато кейингилари эса унинг хабари деб таҳлил қилган. Маҳмуд Ахфаш уни мавсула, унинг силаси эса гапнинг қолган қисмидир яъни у хабари тушириб қолдирилган мубтадодир деб айтган.

Баъзилар уни сўроқ маъносида яъни “Уни нима карамли қилди?” деганидир каби фикрни айтган.

Навбатдаги фасл таажжуб вазнида ўзгариш қилиш мумкинми ёки йўқми?. Агар ўзгартиришнинг имкони бўлса қандай қилинади каби саволларга жавоб бериб ўтган.

ولا يتصرف في الجملة التعجبية بتقديم، ولا تأخير، ولا فصل، فلا يقال: اعبد الله ما احسن ولا : ما عبد الله احسن، ولا «بزيد أكرم»، ولا ما أحسن في الدار زيدا، ولا أكرم اليوم بزيد. وقد أجاز الجرمي الفصل، وغيره من أصحابنا. وينصرهم قول القائل : ما أحسن بالرجل أن يصدق

Таажжуб маъносини ифодаловчи гапнинг баъзи қисмларини жойини ўзгартириб бўлмайди. Шунингдек уларнинг орасига бошқа бирор сўз қўшиб бўлмайди. Мисол:

"عبد الله ما أحسن" "ما عبد الله أحسن" "بزيد أكرم" "ما أحسن في الدار زيد" "أكرم اليوم

بزيد"

Бу каби ўзгаришлар мумкин эмас.

Журмий ва баъзи бошқа уламолар уларнинг орасига бирор сўз қўшиш мумкин деган. Уларнинг гапини қуйидаги гап ҳам қувватлайди:

ما أحسن بالرجل أن يصدق

Кўриб турганингиздек таажжуб вазнларида ўзгартириш мумкин эмас. Бу ўзгартиришлар бирор феълни олдин қилиши ёки уни юкламадан кейин бўладими ёки феъл ва уингсубъекти ўртасини бирор сўз билан ажратишми бу каби тасарруфотлар мумкин эмас. Кўплаб наҳв фани алламолари бу қоидага риояқилганлар. Лекин бу фикрга қарши бўлганлар ҳам топилади. Жумладан Замахшарий айтиб ўтганларидек Журмий бу фикрни ёқламаган. У кишининг фикрича таажжуб вазнида ўзгартириш қилиш жоиз. Шунингдек бу фикрга камчилик бўлишига қарамасдан қўшилганлар бор. Улар ўзларининг гапларига далил сифатида юқорида айтиб ўтилган шеърни келтирадилар.

2.2 “Муфассал” асаридаги таажжуб феълларининг ёритилишини қиёсий таҳлили.

Бу параграфда “Муфассал” асарида баён қилинган таажжуб феъллари мавзусини бошқа китобларда ёритилган айни шу мавзулар билан қиёси таҳлил қилиб хулоса қиламиз. Бу борада биз ўзимизга таҳлил манбаи сифатида Абдуррахмон жомийнинг “Фавоидуз зиёия” асари ҳамда, яқин тарихга эга Ҳифний Носифнинг “Дурусуннаҳвия” асарларини кўриб чиқдик. Шунингдек ўзбек тилида ёзилган асарлардан Неъматулла Ибрагимов Муҳаммад Юсуфларнинг “Араб тили гармматикаси” асарини ҳам манбаалар рўйхатига киргаздик.

Айнан мана шу китобларни қиёсий таҳлил манбааси қилиб олганимизнинг сабаби шундаки, аввало бу китоблар юртимиз араб тили мутахассислар ва араб тили ўрганувчилар орасида жуда машҳур китоблар. Шунингдек бу китоблар кўп билим юртларида дарслик сифатида ҳам қўлланади. Шунинг учун таҳлил ўқувчига ҳам қулай бўлади.

Аввало “Муфассал” асаридаги мавзунини ёритиб кейин мазкур китоблар билан қиёсий таҳлил қиламиз.

А) Таажжуб мавзуси “Муфассал” китобида сезиларли даражада катта хажмда ва тўлиқроқ ифода қилиб берилган. Буни биз қолган китобларга солиштирганимизда кўришимиз мумкин.

Муфассал	Кофия	Дурусун нахвия	Араб тили грамматикаси
Таажжуб вазни ясаладиган феъллар	Таажжуб вазни ясаладиган феъллар	Таажжуб вазни ясаладиган феъллар	Таажжуб вазни ясаладиган феъллар
Таажжуб вазнларининг маъноси			
Вазнлар маъноси борасидаги наҳв уламолари қарашлари			
Таажжуб вазнларининг Грамматик таҳлили	Таажжуб вазнларининг Грамматик таҳлили		
Вазндаги ўзгаришлар	Вазндаги ўзгаришлар	Вазндаги ўзгаришлар	
Таажжуб вазнларини كان ва унинг шериклари билан ифодаланиши			Таажжуб вазнларини كان ва унинг шериклари билан ифодаланиши
			Таажжубнинг

			қоидага мувофиқ бўлмаган шакллари
--	--	--	---

Кўришиб турибдики “Муфассал” асарида кўпроқ мавзулар ўрин эгаллаган.

Қолган араб тилидаги “наҳв” китобларидан фарқли равишда Неъматулла Ибрагимов Муҳаммад Юсуфларнинг “Араб тили гармматикаси” китобида таажжубнинг қоидага мувофиқ бўлмаган шаклини ҳам ёритилганига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Қуйида уни батафсил баёни берилади:

Таажжуб баъзан يا ва ل юкламалари билан келган ҳайратлариш объекти ёки қўшилиб келувчи олмош билан ифодаланиши мумкин:

يا له من رجلا ёки يا له رجلا - Бу қанда одам!

يا لك - сен қанақасан ўзи!”

Кўришиб турибдики биз биринча биринчи бобда ўтган таажжубнинг қоидага мувофиқ бўлмаган шакллари билан бири бу китобда айтиб ўтилаяпти. Араб тили наҳв китобларида эса бу мавзу йўқ. Бунинг сабаби шуки бу сўзлар таажжуб маъносида кўчма тарзда қўлланади. Асли эса таажжуб маъносини ифодаламайди. Шунинг учун араб тили наҳв фани мажоз сарих каби сўзларнинг ҳолатларини ўрганмайди. Бу мавзулар балоғат фанида ўрганилгани боис наҳв китобларида топилмайди.

Б) ما أفعله вазни борасидаги қарашлар.

ومعنى ما اكرم زيدا! : شيء جعله كريما، كقولك: أمر أفعده عن الخروج ، و مهم أشخصه عن

مكانه تريد أن قعوده، وشخصه لم يكونا إلا الأمر،

Яъни:

شيء جعله كريما жумласининг мазмуни ما اكرم زيدا

Бу ҳудди مهم أشخصه عن مكانه ёки أمر أفعده عن الخروج деган гапларига ўхшайди. Яъни у кишининг ўтириши ёки жойидан қўзғалишига фақатгина

муҳим бир иш сабаб бўлди, дегани кабидир. Худди шунингдек таажжубни ифода қилишда ҳам уни бирор муҳим иш ажаблантирганини билдиради.

Қиёсий таҳлил манбааси сифатида ўрганётган бошқа адабиётларда бу жиҳатлари топилмайди. Бу муфассал китобининг бошқа китоблардан фарқли жиҳатларидан бири. Тўғри бу каби маълумотлар бошқа нахв китобларида топилиши мумкин. Бироқ улар шарҳ китоблар ҳисобланади. Матн тарзида ёзилган ва биз ўрганётган китобларимизда бу каби маълумотлар йўқ.

Замахшарий шу ўринда иккита вазнинг эҳтимолий маъноларини айтиб ўтган. Юқорида *ما أفعله* вазни ҳақида айтган фикрларини баён қилдик. Қуйида эса иккинчи вазн ҳақидаги фикрларни эътиборингизга ҳавола этамиз:

وأما أكرم بزبد ، فقيل: أصله: «أكرم زيد، أي: صار ذا كرم، كأغد البعير، أي: صار ذا غدة، إلا أنه أخرج على لفظ الأمر ما معناه الخير، كما أخرج على لفظ الخبر ما معناه الدعاء في قولهم: رحم الله، والباء مثلها في كفى بالله، وفي هذا ضرب من التعسف، وعندي أن اسهل منه مأخذا أن يقال : إنه أمر لكل أحد بأن يجعل زيدا كريما

أكرم زيد шаклига тўхталадиган бўлсак, баъзиларнинг сўзига кўри унинг асли *أكرم زيد* яъни карамли бўлди деганидир. Бироқ бу ўринда хабар маъносидаги гап амр шаклида айтилди, дейдилар. Бу ҳадди қуйидаги хабар шаклидаги гап дуо маъносида келганга ўхшайди: *رحم الله* бу гапнинг асл маъноси “Аллоҳ раҳм қилди” дегани бироқ уни “Аллоҳ раҳм қилсин” деб дуо маъносида ишлатилади. Гапдаги “ب” эса қўшимчадир, дейдилар.

Замахшарий айтадиларки “Лекин бу гап менинг фикримча тўғри эмас. Менимчи бунинг осонроқ таъбири қуйидагича дейишдир: бу гапнинг амр шаклида эканлиги мазмуни ҳамма ҳам Зайдни карим деб билсин, уни шундай сифатласин, деганидир. Жумладаги “ب” ҳарфининг келаётганлиги таъкид маъносида ёки феълни ўтимли қилиш учун восита бўлган бўлиши мумкин. Сўнг бу ибора худди масал тарзида ишлатиладиган бўлди ва уни тасния ёки жам шакллари қўлланмайдиган бўлди.

В) Таажжуб вазнларининг грамматик таҳлили.

Бу борада ҳам ўрганаётган китобларимиз ўртасида турли фарқларни кўришимиз мумкин. Аввало “Муфассал” асаридаги таажжуб вазнларининг грамматик таҳлилига тўхталамиз:

اختلفوا في ما، فهي عند سيبويه غير موصولة ولا موصوفة، وهي مبتداء ما بعده خبره، وعند الأخفش موصولة، صلتها ما بعدها، وهي مبتداء محذوف الخبر، وعند بعضهم فيها معنى الاستفهام، كأنه قيل: أي شيء اكزمه؟

Яъни: Наҳв уламолари таъужжубни ифода этувчи сийгадаги "ма" борасида ҳам турлича фикрлар билдиришган. Масалан Маҳмуд Сибавайҳ уни мавсула ёки аниқланмиш маъносида эмас деган. Балки у мубдато кейингилари эса унинг хабари деб таҳлил қилган. Маҳмуд Ахфаш уни мавсула, унинг силаси эса гапнинг қолган қисмидир яъни у хабари тушириб қолдирилган мубтадодир деб айтган.

Ибн Ҳожибнинг “Кофия” асарида эса куйидаги фикрларни кўришимиз мумкин.

وما ابتداء نكرة عند سيبويه، وما بعدها الخبر، وموصولة عند الأخفش، والخبر محذوف. وبه: فاعل عند سيبويه، فلا ضمير في أفعال، ومفعول عند الأخفش، والباء: للتعدية، أو زائدة، ففيه ضمير.

Сибавайҳнинг фикрича ма ноаниқ ҳолатдаги эга, ундан кейин келаётган сўз кесимдир. Ахфашнинг фикрича ма нисбий олмоши, ундан кейин келаётган сўзлар унинг эргаш гапи. Бу гапда кесим йўқ.

Шунингдек, به Сибавайҳнинг фикрича эга бўлиб, феълнинг маъносида ва шаклида кишилик олмоши мавжуд эмас. Ахфашнинг фикрича به ўтимли тўлдирувчи, феълнинг маъносилаги ва шаклидаги кишилик олмоши эса эгадир. ب юкламаси эса ҳеч қандай маънони ифодаламайди.

Кўриб турганингиздек бу ўринда икки асарда бир ҳил фикрлар билдирилган. Сабаби икки муъаллиф ҳам ўз асарларига бирдек уламоларнинг гапларини асос қилиб олганлар.

Г) Шу ўринда турлича қарашлар баён этилган бир мавзуга эътибор қаратишимиз мақсадга мувофиқдир. Бу "أفعال" вазнида келаётган сўз феъл ёки исм эканлиги ҳақидаги фикрлардир. Бу хусусида турли қарашлар

мавжуд. Хусусан “Муфассал” китобида бу мавзунинг сарлавҳасини мусанниф فعلا التعجب деб номлайди. Шундан маълумки Махмуд Замахшарий бу вазнда келган сўзларни феъл деб эътибор қилганлар.

Куфаликлар таажжубни ифодаловчи “афъала” вазнидаги сўз – “исм” деган фикрни илгари суришган. Басраликлар эса бу сўзни ўтган замондаги феъл деган фикрни келтириб ўтишади. Бу фикрга куфаликлардан Абу-л-Ҳасан Али ибн Ҳамза Кисойй ҳам қўшилган.⁵

Шу ўринда таажжубни англатувчи “афъала” вазнининг ҳозирда биз дарслик сифатида истефода қилиб келаётган Н.Иброҳимов ва М.Юсуповларнинг “Араб тили грамматикаси” китобида қандай ифодаланишини кўриб чиқсак. Мазкур дарсликнинг 169-параграфи – “Таажжубнинг ифодаланиши” мавзусида “афъала” вазни ҳақида шундай келтирилади:

“Араб тилида таажжуб ёки хайратни ифодаловчи маълум феъл шакллари мавжуд бўлиб, улар أفعال التعجب дейилади. Бу феъллар икки шаклда ишлатилади:³⁰

1. ما юкламаси ва IV боб феъли ўтган замоннинг III шахс бирлик музаккар шаклида:

ما أَفْعَل

Масалан,

Қандай чиройли! - ما أجمل	чиройли جميل
Қандай яхши! - ما أطيب	яхши طيب
Қандай хунук! - ما أبغض	хунук بغض

Рус арабшуносларидан Б.М.Гранде ҳам ўзининг “Курс арабской грамматики в сравнительно–историческом освещении” асарида таажжубни ифодаловчи أَفْعَل вазнидаги сўз феъл эканлигига шама қилади. У ўз асарининг 6-бобида “Таажжуб феъли” параграфида бу мавзуга тўхталиб, таажжубни ифодаловчи أَفْعَل ما вазни “нарса”, ҳамда IV боб 3-шахс

³⁰ Неъматулла Иброҳимов “Араб тили грамматикаси” “Ўзбекистон миллий энсклопедияси” давлат илмий нашриёти. Й.1997. Б 377

бирликдаги феълнинг бирикувидан тузилган, деган фикрни билдиради ва **ما أحسن زيدا**(Зайд қандай яхши!) жумласини мисол сифатида келтиради.

Шунингдек, худди ўша асарнинг бошқа саҳифасида **ما أفعل** вазнидаги таажжуб феълдан кейин келаётган таажжубланаётган шахс ёки нарса доим тушум келишигида қўйилади, деган қоида ҳам келтиради.

Н.Иброҳимов ва М.Юсуповларнинг “Араб тили грамматикаси” дарслиги ҳамда Б.М.Грандининг “Курс арабской грамматики в сравнительно–историческом освещении” асарида келтирилган юқоридаги фикрларни таҳлил қилиб шунга амин бўлдики, бу мавзунини ёритишда муаллифларнинг фикрлари басраликларнинг қарашларидан келиб чиққан десак, янглишмаган бўламиз. Яъни улар таажжубни ифодаловчи **أفعل** вазнидаги сўзни феъл деб эътироф этмоқдалар. Нафақат мазкур дарсликларда, балки рус ва ўзбек тилларидаги бошқа кўпгина дарсликларда ҳам бу мавзуга худди шундай ёндашилганлигини кўришимиз мумкин.

Куфаликлар **أفعل** вазнининг исми деб эътироф этиб, ўз фикрларини қуйидагича исботлашади:

– **أفعل** вазнининг тусланмаслиги унинг исмлигига далилдир. Агар у феъл бўлганида эди албатта тусланиши мумкин бўларди. Чунки тусланиш феълнинг хусусиятларидандир. Модомики, у тусланмас ва ўзгармас сўз экан, демак уни исм туркумига киритиш керак.

– Куфаликларнинг баъзилари: “Бу сўзнинг исмлигига далил шуки, бу сўзлардан кичрайтма от ясалади. Кичрайтириш эса исмгагина хос хусусиятлардандир”–деган фикрни маҳкам тутишади ва шоирнинг қуйидаги байтини мисол қилиб келтирадilar:

يَا مَا أَمِيلِحْ غَزْلَانَا شَدَنْ لَنَا * * * مِنْ هَاوُلْيَائِكُنَّ الضَّالِّ وَالسَّمْر

Мисрадаги эътиборга олинаётган **أَمِيلِحْ** сўзи таажжубни ифодаловчи **أَمْلِحْ**(Қандай яхши, ажойиб!)дан ясалган кичрайтма отдир. Бу сўз арабларнинг нутқи ва шеърларда кўп учрайди.¹⁰

Мазкур байтни кўпгина араб нахвшунослари ва луғатшунослари асарларида ўзларининг фикрларига мисол сифатида қўллашган. Жумладан Ибн Манзурнинг “Лисону-л-араб” изоҳли луғатида, Ибн Йъбийшнинг “Муфассал”га ёзган шарҳида, Ашмунийнинг “Шарҳу-л-Ашмуний” асарида, Ибн Ҳишомнинг “Муғни-л-лабиб” асарида, Ибн Ҳожибнинг “Кофия” асарига Розиййуддиннинг ёзган шарҳида ва бошқа бир қанча нахв ва луғат китобларида мисол тариқасида келтириб ўтилган.¹¹

Муҳаммад Муҳйиддин Абдулҳамид “Инсоф”га ёзган “Ал-интисоф мина-л-инсоф” номли шарҳида юқорида келган *سُؤْزِي* сўзини шарҳлаб, шундай дейди: “Бу байтдаги *سُؤْزِي*дан ясалган кичрайтма отдир. Сўзлардан кичрайтма ҳосил қилиниши фақат исмларга хосдир. Шунинг учун ҳам куфаликлар таажжубни ифодаловчи *أَفْعَل* вазнидаги сўз исмдир, дейдилар ва мазкур байтдаги *سُؤْزِي* кичрайтма отини далил сифатида келтирганлар. Басраликлар бу далилдан қониқиш ҳосил қилмай айтадиларки, “Бу байтдаги *سُؤْزِي*дан кичрайтма шаклнинг ҳосил қилиниши жуда кам учрайдиган ҳолатдир. Ахир кўрмайсизларми, шоир бу байтдаги *سُؤْزِي*дан ҳам кичрайтма шакл ҳосил қилган. Ваҳолангки, кичрайтма ҳосил қилиш муъроб исмларнинг¹² хусусиятларидан эканлигига биз иттифоқ қилганмиз. *سُؤْزِي* олмоши эса мабний¹³ исмдир”.¹⁴

Дарҳақиқат, басраликларнинг қиёсга қанчалик даражада қаттиқ таянганларини мазкур фикрлардан ҳам англаб олса бўлади. Улар араблар ичида камдан - кам қўлланиладиган сўзлар ва унчалик фасоҳатли бўлмаган шоирларнинг шеърларини далил қилиб келтиришдан ўзларини четга олганлар ва уларни рад қилганлар.

Куфалик тилшунослар ўз фикрларини асослашда давом этиб шундай дейишади:

“Басраликлар айтганидек, таажжубни англатувчи *أَفْعَل* вазнидаги сўз исмга ўхшаш феъл бўлиб, у доим бир хил кўринишда бўлади, яъни охирги ҳаракатлари ўзгармайди ва ундан кичрайтма ҳосил қилинади, дейишлик тўғри эмас. Чунки араб нахвида фақат *عَسَى* ва *لَيْسَ* феълларигина доим бир

хил кўринишни саклайди ва ўзгармайди. Шунинг билан бир қаторда бу икки феълнинг бирортасидан ҳам кичрайтма ясалмайди.”

Куфалик тилшуносларнинг ичида ўз фикрларини қуйидагича исботлаганлар ҳам бор: “**أَفْعَل** вазнининг исмлигига далил шуки, агар бу вазнда иккинчи ўзаги иллатли ҳарфдан иборат бўлган сўз учраса, у солим (соғлом) ҳарф каби ўқилади. Бунга "**هذا أقوم منك وأبيعك**" (Бу сендан кўра кучли ва қудратли) бўлгани каби, таажжубни англатувчи **أَفْعَل** вазнидаги "**ما أقومه وما أبيعه**" (У қанчалар кучли ва қудратли!) сўзлари яққол мисол бўла олади. Агар сизлар (яъни басраликлар) айтаётганларингиздек, **أَفْعَل** вазнидаги сўз феъл бўлганида эди, ундаги иллатли ҳарф худди **أقام، باع، أقام، أباغ** феъллари каби “алиф” ҳарфига ўзгариши керак эди.”¹⁵

Юқоридаги далилларни мулоҳаза қилиб кўрадиган бўлсак, шунга амин бўламизки, ҳақиқатан ҳам араб тилидаги уч ўзакли сўзларнинг иккинчи ўзак ҳарфи иллатли бўлса, ундан исм ҳосил қилинганда ундаги иллатли ҳарф ҳазф қилинмасдан (туширилмасдан) тўлиқ ўқилади, худди "**قوم**" ўзагидан **أَقَوْمٌ** орттирма даражадаги сифат ясалгани каби. Агар мазкур уч ўзакдан **أَقَامَ** қи **أَقَامَ** шаклидаги феъл ҳосил қилинса, ундаги иллатли ўзак бўлмиш “вов” ҳарфи ҳазф қилиниб, унинг ўрнини “алиф” ҳарфи эгаллайди.

Ҳозирги замонавий араб наҳвига оид асл араб манбаларининг деярли барчасида таажжубни англатувчи **أَفْعَل** вазни феъл деб талқин қилинади. **أَفْعَل** вазнидан кейин келадиган исм тушум келишигида бўлишини эътиборга олиб, уни феъл тушум келишигида келишини талаб қилган, деган фикрни келтиришади ва **أَفْعَل** вазнининг тақдири (асли)да яширин эгаси бор, у–**شيء** (нарса) сўзидир, дейилади. Масалан, **ما أحسن زيداً** (Зайд қандай ҳам яхши!) жумласининг асли **زيداً أحسن** деб тушунилади. Бу ҳам басралик тилшуносларнинг қарашларидан биридир.

Куфаликлар бу фикрни ҳам инкор қилишиб, дейдиларки: “**ما أحسن زيداً** борасидаги **أحسن** сўзи феъл эмас, шунингдек, “бу иборадаги **شيء** сўзи

туширилиб қолдирилган, аслида *أحسنَ زيداً* “шаклида бўлади”, дейишлик ҳам нотўғридир. Агар буни тўғри дейдиган бўлсак, *ما أعظم الله* (Аллоҳ канчалар буюк зот!) иборасини олайлик. Агар бу иборада сизлар айтаётгандек *شيءٌ أعظمُ* тушиб қолган бўлса, унинг асли *شيءٌ أعظمُ الله* (Аллоҳни буюк қилган нарса) тарзида бўлиши тақозо этилади. Ваҳолангки, Аллоҳ ҳеч қандай зотнинг ёрдами, мададисиз Ўзи буюқдир. Уни ҳеч кимса ва ҳеч нарса буюқ қилмаган. Мисол тариқасида шоирнинг куйидаги шеърини олиб қарайлик:

مَا أَقْدَرَ اللَّهَ أَنْ يُدْنِي عَلَى سَحَطٍ * * * مَنْ دَارُهُ الْحَزْنُ مِمَّنْ دَارُهُ صَوْلٌ

Агар ҳолат сизлар айтаётгандек бўлса, унда бу иборанинг асли *شيءٌ أعظمُ الله* (Аллоҳни қодир қилган нарса) шаклида бўлиши керак бўлади. Аммо Аллоҳ ҳеч бир кимса ёки нарсанинг мадади, ёрдамисиз Ўзи қодир зотдир”¹⁶

Юқоридаги байт Ҳандаж ибн Ҳандаж Марийнинг тилидан сўзланган Ҳамоса ибн Таммомнинг шеъри бўлиб, унда узун тунлар ва бу тунларни маҳбубасининг фироқига бардош бериш билан ўтказгани васф қилинади. Мазкур байтда келтирилган далил *ما أَقْدَرَ اللَّهَ* (Аллоҳ нақадар қодир зот!) иборасидир. Баъзи куфаликларнинг сўзларига кўра, мана шунга ўхшаш иборалар *أَفْعَلٌ* вазнининг феъл эмаслигини исботлайди. Агар у феъл бўлса эди, албатта бу феълнинг яширин эгаси бўлиши ва “Аллоҳ” лафзи мазкур феъл таъсирида тушум келишигида ўқиладиган бўлиши керак эди. Ўшанда феълнинг яширин эгаси “Аллоҳни қодир қилган” деган маъно чиқади. Куфаликлар ҳам ақлий ва ҳам нақлий далилларни келтиришиб, Аллоҳ таоло бирор зотнинг ёрдамисиз ўзи қодирди, деган фикрни айтишиб, юқорида келган маъноларни ботил деб ҳисоблайдилар.¹⁷

Куфаликларнинг келтирган далиллари билан танишиб чиқдик. Дарҳақиқат, улар кишини анча мулоҳаза қилишга мажбур қиладиган ақлий ва нақлий далиллар келтириб фикрларини асослашга ҳаракат қиладилар. Энди эса басраликларнинг бу борадаги далилларини бирма-бир кўриб чиқамиз.

Басраликлар ўз фикрларига қуйидагини ҳужжат қилиб келтирадилар:

“**أَفْعَلُ** вазнининг феъл эканлигига далил шуки, унга биринчи шахс бирликдаги бирикма олмоши – "ي-ي" қўшилганда, у феълларга қўшилгани каби "ي-ي" шаклида бирикади. Масалан, **مَا أَحْسَنَتِي عِنْدَكَ** (Мен сенинг наздингда қандайин яхшиман!), **مَا أَظْفَرَنِي فِي عَيْنِكَ** (Сенинг наздингда мен қанчалар ғолиб, музаффарман!), **مَا أَعْلَمَنِي فِي ظَنِّكَ** (Сенинг назарингда мен нақадар илмлиман!).

Биринчи шахс бирикма олмоши "ي-ي" феълга қўшилганида “нун” харфи билан "ي-ي" тарзида бирикади, феълга бу шаклда қўшилмайди. Ахир кўрмайсизларми (эй куфаликлар), мазкур бирикма олмоши феълга қўшилганда **أُرْشِدَنِي** (менга йўл кўрсатди), **أَسْعَدَنِي** (мени хурсанд қилди), **أَبْعَدَنِي** (мени узоқлаштирди) каби айтасизлар. Бу бирикма олмошини исмларга қўшиб **مُسْعِدَنِي، مُرْشِدَنِي** айтмайсизларку”¹⁸.

Басраликларнинг баъзилари таажжубни англатувчи **أَفْعَلُ** вазни феълдир, деган фикрни қаттиқ тутиб, айтадиларки, “Таажжубни англатувчи **أَفْعَلُ** вазнининг феъллигига далил шуки, у ўзидан кейин келаётган аниқ ҳолатдаги исмни ҳам, ноаниқ ҳолатдаги исмни ҳам тушум келишигида ўқилишига мажбур қилади. Сифатнинг орттирма даражасини ифодаловчи **أَفْعَلُ** вазнидаги исмни оладиган бўлсак, у исмларни фақатгина ноаниқ ҳолатда тушум келишигида ўқитади, хусусан, тамйиз, яъни чекловда. Масалан, **زَيْدٌ أَكْبَرُ مِنْكَ سِنًا** (Зайд сендан ёш жиҳатдан каттадир), **وَ أَكْثَرُ** **عِلْمًا** (ва сендан илмироқдир) каби. Бироқ бу жумлалардаги **أَفْعَلُ** вазнидан кейин келаётган исмларни аниқ ҳолатда **زَيْدٌ أَكْبَرُ** **عِلْمًا** **مِنْكَ** **السِّنِّ** **وَ أَكْثَرُ** **عِلْمًا** шаклида ўқиш жоиз бўлмайди.

Агар таажжубни англатувчи **أَفْعَلُ** вазнидан кейин келаётган исм аниқ ҳолатда келиши мумкин экан, демак у феълликка далолат қилади. Масалан, **مَا أَكْبَرُ السِّنِّ لَهُ** (у нақадар катта ёшли!) ёки **مَا أَكْثَرُ الْعِلْمِ لَهُ** (у қанчалар илмли!)”¹⁹

Куфаликлар бу далилларни ҳам инкор қилишиб, ўз мактабларининг хусусиятларига мос равишда жумла таркибида келган чекловнинг аниқ

ҳолатда қўлланилган баъзи араблардан эшитган ишончсиз байтларни мисол қилиб келтиришади. Басраликлар эса бу байтларнинг аниқ муаллифини топишиб, унинг аслида чеклов аниқ ҳолатда эмаслигини айтишиб куфаликларни мот қиладилар.²⁰

Басраликлар яна, таажжубни англатувчи **أَفْعَل** вазнининг феъллигига далил қилиб бу вазндаги сўзнинг охирги ҳаракати фатҳа билан тугалланишини, бу эса ўтган замонга далолат қилишини айтиб ўтадилар. Уларнинг фикрларича, агар бу вазндаги сўз феъл бўлмаса эди, у фатҳага мабний қилинмас эди (яъни доимо ўзгармасдан фатҳа ҳаракатида муқим бўлмас эди). Чунки у агар исм бўлса эди, "ما" юкламасининг хабари²¹ сифатида бош келишиқда бўлар эди. Агар у бош келишиқда бўлмас ва унинг охирги ҳаракати доимий ўзгармасдан фатҳага мабний қилинган экан, демак у феълдир.

Таажжубни англатувчи **أَفْعَل** вазнининг феъл ёки исм эканлиги шу тариқа давом этади. Буни яхшилаб ўрганиб чиққан "Инсоф" асарининг муаллифи басраликларнинг келтирган далилларига ён босиб, уларнинг фикрларини қўллаб-қувватлайди ва уларнинг фикрларини асосли деб топади.

ХУЛОСА

Араб тилида таажжубни ифодалаш юзасидан кўплаб бахс ва мунозаралар мавжуд бўлиб, машхур икки филология мактаблари, яъни басра ва куфа мактаби олимлари бу борада ўз фикрларини, қарашларини билдирганлар. Барча қарашларни аввал амалга оширилган илмий ишлар ва мисоллар билан келтирганлар.

Таажжуб араб тили наҳв илмида икки ҳил вазнда **مَا أَفْعَلُهُ** ва **أَفْعَلُ بِهِ** ифодаланиб, бу вазнларда ифодалашни ўзига хос шартлари мавжуд. Бу шартлар топилмаган тақдирда, таажжубни бошқа вазнда кўрсатиш керак бўлади. Аниқлашимизча, бу вазнларни араб тили грамматикасига биринчи бўлиб Абул Асвад Дувалий киритган. Наҳвшунослар бу икки вазни таҳлил қилиш борасида турли фикрларни илгари сурганлар. Бу каби ҳилма – ҳил қарашларни ўзбек тилида ёзилган араб тили китобларида ҳам учратиш мумкин.

Шунингдек таажжубни ифода қилишнинг араб тили грамматикасига мувофиқ бўлмаган, балки оғзаки нутқда ифодаланадиган шакллари ҳам мавжуд.

Шуни таъкидлаш жоизки, таажжуб маъносини ифодаловчи гапнинг баъзи қисмларини жойини ўзгартириб бўлмайди. Шунингдек уларнинг орасига бошқа бирор сўз қўшиб бўлмайди. Журмий ва баъзи бошқа камчилик уламолар уларнинг орасига бирор сўз қўшиш мумкин деган. Шунга қарамай, таажжуб вазнларида ўзгартириш қилмаган маъқул. Бу ўзгартиришлар бирор феълни олдин қилиши ёки уни юкламадан кейин келадими ёки феъл ва унинг субъекти ўртасини бирор сўз билан ажратишми бу каби урунишлар ғализликка олибкелади. Кўплаб наҳв фани алламолари бу қоидага риоя қилганлар. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бу фикрга қарши бўлганлар ҳам топилади. Жумладан, Махмуд Замахшарий айтиб ўтганларидек Журмий бу фикрни ёқламаган. У кишининг фикрича таажжуб вазнида ўзгартириш қилиш жоиз. Шунингдек бу фикрга камчилик бўлишига қарамасдан қўшилганлар бор. Улар ўзларининг

гапларига далил сифатида . шеърларни келтирадilar. Бу борада шуни таъкидлаш керакки, шеър ёзишда филолог олимлар баъзи эркинликларга йўл қўйганлар, чунки шеър вазнлари шуни талаб қилади. Бу эркинликлар ҳам маълум қоидаларга солинган бўлиб, аруз илми китобларида таъкидлаб ўтилган.

Маҳмуд Замахшарий “Муфассал” асарида таажжуб феъли сезиларли даражада катта ҳажмда ва тўлиқроқ ифода қилиб берилган. Чунки Маҳмуд Замахшарий бу мавзунини ёритаётганда, бошқа мавзуларни ёритгани каби аввал амалга оширилган барча филолог олимларининг тадқиқотларига таяниб, уларни ўрганиб, маълум хулосаларни инобатга олган. Шунингдек, у араб лахжаларининг ҳам ўрганиб улардаги ўзига хос таажжубни ифодалаш шакллари ҳам қоидаларга қиритганини гувоҳи бўлди. Буни биз қолган китобларга солиштирганимизда кўришимиз мумкин. Маҳмуд Замахшарий таажжубнинг ифодаланишининг ёритганда қуйидаги масалаларни қамраб олган; таажжуб вазни ясаладиган феъллар, таажжуб вазнларининг маъноси, вазнлар маъноси борасидаги наҳв уламолари қарашлари, таажжуб вазнларининг грамматик таҳлили, вазндаги ўзгаришлар, таажжуб вазнларининг كان ва унинг шериклари билан ифодаланиши. Бошқа асарлар билан қиёсий таҳлил натижасида “Муфассал” асарида таажжуб масаласининг назарияси мукамал тақдим этилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

Президент асарлари.

1. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T: "O'zbekiston", 2017. 23-24-b.

Араб тилидаги манбалар.

2. عباس حسن. النحو الوافي. دار المعارف. القاهرة، 1967.
3. فؤاد نعمة. ملخص قواعد اللغة العربية. نهضة مصر. 1973. ص. 214-
4. مصطفى غلاييني. جامع الدروس العربية. بيروت. 1995. ص. 331-
5. ابو العباس المبرد. المقتضب. القاهرة. 1967. ج 1-4.
6. محمود الزمخشري. المفصل في النحو. مصر ، 1323 هـ/1987م. ص. 408-

Китоб, дарсликлар ва диссертациялар.

6. Алоуддин Мансур. «Қуръони Карим» маънолари таржимаси. 1992й.
7. Кайковус “Кобуснома”.—Т.; “Ўқитувчи”, 1998.
8. Қодиров Т.Ш., Алиев Д.И. «Араб тили лексикологияси». Тошкент 2010.
9. Исломов З.М. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарида туркий феъллар таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. – Т., 1993. – 161 б.
10. Исломов З.М. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарининг кўлёзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни. (Тошкент кўлёмалари асосида): Филол. фан. д-ри ... дисс. – Т., 1998. – 234 б.
11. История лингвистических учений. Средневековый Восток. –Л.: Наука, 1981. – 300 с.
12. Носирова М. “Ўрта аср араб навҳидан намуналар” Тошкент – 2004.

13. Абдужабборов А. Араб тили. –Т.: Тошкент ислом университети. 2007.
14. Ковалёв А.А., Шарбатов Ғ.Ш. Учебник арабского языка. –М.: Вост.лит. 1998.
15. Алиев Д., Тожибоева М., Дехқонова З. «Араб олами». Тошкент-2007.
16. Араб филологиясига кириш. Тошкент-2002.
17. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. М.:1998г
18. Талабов Э. Араб тили. –Т.: Ўзбекистон. 1993.
19. Халидов Б.З. Араб тили дарслиги. Тошкент-2007.

ЛУҒАТЛАР

20. “Ан-на’йм” арабча-ўзбекча луғат. –Т. 2003.
21. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. - М.: Русский язык, 1977.
22. Азизов А.А. Руско-узбекский краткий словарь. –Т.:Ўқитувчи. 1989.
23. Русско-узбекский и узбекско-русский учебный словарь. Ташкент. 2007.
24. Русско-узбекский словарь. М.: ТИС, 1954 г.

ИНТЕРНЕТ САЙТЛАРИ.

25. http://library.tuit.uz/skanir_knigi/book/pedagogika_tarihi/ped1.htm
26. <http://arab-madaniyatlari.angelcities.com/>
27. <http://arabistika.com.ua/category/научные-статьи/>
28. www.ref.uz/download.php%3Fid%3D4188
29. <http://www.fdu.uz>
30. www.search.re.uz
31. www.google.ru /halq maqollary

32. <http://e-adabiyot.uz/jahon/jahon-adabiyoti-tarixi/173-mahtumquli.html>
33. <http://greenfam.narod.ru/ru-uz/translate.html>
34. arabinform.com/publ/31-1-0-428
<http://nuruliman.ru/archives/7>